

ANG ATING PANAHO:
Ang Bayan Mula Pagkabansang Republika Hanggang Kapangyarihang Bayan¹

Michael Charleston B. Chua
Departamento ng Kasaysayan
Unibersidad ng Pilipinas sa Diliman

*Para kay **Rolando "RJ" Torrechiva Cuevas I**, naging estudyante ko noong unang semestre ng 2006-2007, na sumakabilang buhay sa panahong ginagawa ko ang papel na ito. Ipinagluluksa ko ang bawat isang nalalagas sa hanay ng aking mga estudyante at kasama sa pagtatag ng isang bagong Pilipinas. Pakikiramay sa kanyang kakambal at kaklase na si Rolando "JR" T. Cuevas, II at sa kanilang pamilya at mga kaibigan.*

Abstrak: Ang digmaang Pasipiko ay nag-iwan ng matinding pagkawasak sa bayang Pilipinas, kaya naman nang isauli ng Pamahalaan ng Estados Unidos ang kasarinlan ng Pilipinas noong ika-4 ng Hulyo, 1946, kinailangang umasa sa tulong-pinansyal ng mga dating kolonyalista. Kapalit ng pera para sa rehabilitasyon, napangalagaan nila ang kanilang mga pulitikal at pang-ekonomiyang interes sa Pilipinas sa pamamagitan ng Bell Trade Act, Treaty of General Relations, atbp. Ang nananatiling neokolonyalismo sa Pilipinas ay sinagisag ng pananatili ng 65,000 ektaryang mga base militar ng mga Amerikano at ng pamamayanin ng kamalayang kolonyal sa mga Pilipino. Isang nagsasariling bansa na hindi tunay na malaya.

Kaakibat nito ang pagpapatuloy ng pamamayani ng demokrasyang elit, kung saan ang mga maykaya lamang ang kumokontrol sa pamahalaan at mga negosyo. Sa kabila ng reporma sa lupa, nananatili sa iilang pamilya ang mga malalaking mga hasyenda. Ang pangakong pagbabago sa ilalim ng Batas Militar at Bagong Lipunan ng Pang. Marcos noong ika-21 ng Setyembre, 1972 ay napalitan lamang ng pamamayani ng bagong elit (kroniyismo), pagsupil sa karapatang pantao at katiwalian. Isang demokratikong bansa na iilan lamang ang may hawak ng kapangyarihang pampolitika.

Ang hamon ng demokrasyang elit, neokolonyalismo, at diktadura ay tinugunan ng iba't ibang paraan ng pakikibaka para sa tunay na kalayaan—ang armadong pakikipaglaban ng mga Huk, NPA at mga rebeldeng Moro; ang kilusan ng Kabataan sa panahon ng Sigwa (FQS), atbp. ang pumatag ng landas patungo sa EDSA, sa unang Kapangyarihang Bayan (People Power) na nagpatalsik sa Pang. Marcos noong ika-25 ng Pebrero, 1986.

Ang Kapangyarihang Bayan sa EDSA ay hindi lamang dapat tingnan sa pulitikal na perspektiba. Ang diwang EDSA na nakaugat sa kalinangan Pilipino: *Pananampalataya, Pakikipagkapwa, Pakikiramay, Pagiging Masiyahin, Bayanihan, Pagiging Mapayapa, and Pagiging Malikhain* ay dapat taglayin ng lahat sa pagpapatuloy ng sama-samang pakikibaka ng lahat para sa tunay ng kalayaan, kaginhawaan at kalinangan (pagkakakilanlan natin bilang mga Pilipino) na inadhika nina Andres Bonifacio at ng mga Katipunero noong 1896.

Mga Susing Konsepto: Demokrasyang Elit, Neokolonyalismo, Diktadura, Kapangyarihang Bayan

¹ Binigkas sa CHED - UP Departamento ng Kasaysayan Seminar-Workshop sa Kasaysayan ng Bayan, noong umaga ng ika-4 ng Mayo 2007 sa College of the Immaculate Conception sa Lungsod ng Cabanatuan.

I. Panimula

Tila walang kamatayan ang mga awitin ng pag-ibig ng kompositor na si Rey Valera. Hanggang sa ngayon, ginagamit ito bilang pamagat ng mga paborito nating subaybayin—“Maging Sino Ka Man,” “Pangako Sa Iyo” at ang pinakabagong “Walang Kapalit.” Ngunit mayroong isang hindi sikat na awitin si Rey na kanyang kinatha sapagkat nadama niyang pananagutan niyang ikwento sa kanyang magiging anak at magiging apo kung ano ang buhay at kanilang mga ginawa para sa kanilang kinabukasan. Nais niyang sagutin ang tanong na “bakit tayo ganito?” Ang pamagat ng awitin ay “Ang Aking Panahon.” Ilan sa mga linya nito ang nagsasaad:

Sikat ang Pinatubo umalis mga kano / Ngunit ang isip namin G. I. Joe pa rin / Pagkatapos mag-aral takbo ay Amerika / Tingin namin sa bayan ay walang pag-asa / Salitang pagkakaisa ay narinig na namin / Ngunit di alam ang gagawin at kung anong ibig sabihin

Ito ang bayan ko ngayon / Ito ang aking panahon / Kung maaalala niyo kami / Ito ang aming panahon²

Ang pagsasakasaysayan ng ating panahon ay maaaring tawaging kapanahong kasaysayan. Ang mananalaysay o guro at ang sinasalaysayan ay bahagi ng kasaysayang isinasalaysay. Dahil dito at maipapakita na ang lahat ng indibidwal sa Bayan na sinasalaysayan ay bahagi ng Kasaysayang binubuo.

Kaya naman bilang mga guro ng kasaysayan, mahalagang mailarawan at masuri ang mahahalagang konsepto, paksa at ikutang pangyayari sa ating panahon na dapat bigyang tuon sa pagtuturo ng kapanahong kasaysayan mula sa Ikatlong Republika hanggang sa kasalukuyan upang maintindihan ng mga kabataan ang mga pangyayari sa kasalukuyan at kung ano ang kanilang maaaring maiambag tungo sa tunay na kalayaan, kaginhawaan at kalinangang Pilipino.

Sa papel na ito, may susuriing apat na susing dalumat (key concepts) na nangibabaw sa panahong ito: **Demokrasyang Elit, Neokolonyalismo, Diktadura, Kapangyarihang Bayan**. Ang bawat isa ay tatalakayin sa pamamagitan ng paglatag ng iba’t ibang hulagway nito gamit ang tatlong K: *kalayaan* (pampulitika’t panlipunan), *kaginhawaan* (pang-ekonomiya), at *kalinangan* (pangkultura).³

II. Demokrasyang Elit

Sa pagbabalik ng ating kasarinlan noong 1946 bilang isang demokratikong republika, tila iilang pamilya lamang ang may hawak ng kapangyarihang pampulitika. Ang demokrasyang elit ay nagsimula sa mga unang halalan sa ilalim ng mga Amerikano noong mga Dekada 1900 kung saan ang mga nakakapagbasa at nakakapagsulat ng Ingles at Kastila at yaong

² *The Greatest Hits Series Live at The Music Museum* (DVD), Viva, 2002.

³ Ang ganitong konseptwalisasyon ng papel ay nabuo sa tulong nina Prop. Neil Martial R. Santillan at Dr. Dante L. Ambrosio. Sa paggawa ng papel, sinangguni ang Zeus A. Salazar, *Kasaysayan ng Kapilipinuhan: Bagong Balangkas* (Lungsod Quezon: Bagong Kasaysayan, 2004); Teodoro Agoncillo at Milagros Guerrero, *History of the Filipino People* fifth edition (Lungsod Quezon: R.P. Garcia Publishing Co., 1977); Eden M. Gripaldo, et.al., *Kasaysayan ng Filipinas at mga Institusyong Filipino* (Lungsod Quezon: Sentro ng Wikang Filipino—UP Diliman, 2003; ADHIKA ng Pilipinas, Inc., *Kasaysayang Bayan: Sampung Aralin sa Kasaysayang Pilipino* (Maynila: Pambansang Suriang Pangkasaysayan, 2001); at Jaime B. Veneracion, *Agos ng Dugong Kayumanggi: Isang Kasaysayang ng Sambayanang Pilipino* binagong edisyon (Lungsod Quezon: Abiva Publishing House, Inc., 1997).

may ari-arian lamang ang maaaring makilahok sa pulitika. Nagpapatuloy ito hanggang sa kasalukuyan.⁴

kalayaan: Kung pagbabasehan ang dami ng pangulo mula nang maitatag ang Ikatlong Republika noong ika-4 ng Hulyo, 1946, mayroon nang sampung pamahalaan ang Pilipinas. Maraming nagsasalaysay ng kasaysayan ng pamahalaan na tila ito ang kasaysayan ng mga mamamayan. Ngunit kailangang linawin na bagama't nagtatalaban ang kasaysayan ng pamahalaan sa kasaysayan ng mamamayan, may hiwalay na kamalayan ang marami sa pamahalaan. Sa mga naging pangulo na natin: Manuel A. Roxas, Elpidio Quirino, Ramon Magsaysay, Carlos P. Garcia, Diosdado Macapagal, Ferdinand E. Marcos, Corazon C. Aquino, Fidel V. Ramos, Joseph Ejercito Estrada at Gloria Macapagal-Arroyo, karamihan ay nagmula sa mga mayayaman at pulitikal na angkan.⁵ Ang mga naging kongreso ng Pilipinas ay dinominahan ng mga elit at maykaya na nagmula sa iilang mga pulitikal na angkan. Iilan lang ba ang may kakayahang gumastos ng milyon-milyon, at kung minsan ay bilyon sa pangangampanya para maging mga "lingkod-bayan." Sa kabila ng bagong demokrasya matapos ang 1986, sa Ikalabong Kongreso, 61%, o 122 sa 198 mga kinatawan, ay nagmula sa pulitikal na mga angkan. Mula noon, ang proporsyon ay hindi hindi nagbabago sa kabila ng pagpasok ng mga *partylist*. Sa ikalabing-dalawang Kongreso na nahalal noong 2001, 61%, o 140 ng 228 mga kinatawan, ay nagmula sa pulitikal na mga angkan. Sa Ikalabing-isang Kongreso, 62% ito. Sa ganitong sitwasyon, kung ang mga panukalang batas na makakatulong sa mamamayan ay makakaapekto sa interes ng iilan, mahihirapan itong makalusot at maaprubhang batas.⁶

Paminsan-minsan, mayroon namang mga pinuno na lumilitaw at ipinapadama nila na kaisa sila ng masa. Kinikilala ng kapwa mga tagasunod at kalaban niya na si Magsaysay ang nakagawa nito. Binuksan niya ang palasyo ng Malacañang isang araw sa isang linggo upang personal na dinggin ang karangian ng mamamayan. Naging pangunahin sa kanya ang pagdadala ng pangunahing serbisyo, lalo na ng mga poso, sa buong bansa. At namuhay ng simple bilang isang pinuno.⁷

kaginhawaan: Sa kabila ng sinasabing kalayaan mula sa dayuhan, ang mga mahihirap na kasama ay patuloy na naging alipin ng lupang kanilang sinasaka na pagmamay-ari ng mga malalaking hasyendero. Bawat pangulo ng ikatlong republika ay nagtangkang tumugon sa suliraning ito ngunit tatlong hakbang ang pinakamalaki—ang Agricultural Land Reform Code (RA 3844) na nilagdaan ni Macapagal noong ika-8 ng Agosto 1963; ang Emancipation of Tenant Farmers of the Philippines (PD 27) na nilagdaan ni Marcos noong ika-21 ng Oktubre, 1972; at ang Comprehensive Land Reform Law (RA 6657) na nilagdaan ni Aquino noong

⁴ Neil Martial R. Santillan, "Liwanag at Dilim sa Dantaon 20: Isang Pagsasakasaysayan at Pagpapakahulugan ng Pagbubuo ng Bansang Pilipinas." (isang di pa nalalathalang papel na hango sa pinagtibay na balangkas ng pambansang kasaysayan ng UP Departamento ng Kasaysayan at sa binagong balangkas ng Kasaysayang Pilipino ni Dr. Zeus A. Salazar (2000).

⁵ Isang mainam at komprehensibong reperensya ukol sa mga pangulo ng Pilipinas ay ang Rosario Mendoza Cortes (ed), *Philippine Presidents: 100 Years* (Lungsod Quezon: Philippine Historical Association at New Day Publishers, 1999).

⁶ Para sa paghahari ng iilang pulitikal na mga pamilya, tingnan ang Alfred W. McCoy (ed), *The Anarchy of Families: State and Family in the Philippines* (Lungsod Quezon: Ateneo de Manila U. P. sa pakikipagtulungan sa Center for Southeast Asian Studies, University of Wisconsin-Madison, 1994); at Sheila S. Coronel, et.al., *The Rulemakers: How the Wealthy and Well-born Dominate Congress* (Lungsod Quezon: Philippine Center for Investigative Journalism, 2004).

⁷ Tatlong rekomendadong mga aklat ukol kay Magsaysay: José Veloso Abueva, *Ramon Magsaysay: A Political Biography* (Maynila: Solidaridad Publishing House, 1971); Carlos Quirino, *Magsaysay of the Philippines* (Maynila: Ramon Magsaysay Memorial Society, 1958); at Manuel F. Martinez, *Magsaysay: The People's President* (Lungsod ng Makati: RMJ Development, 2004).

ika-15 ng Hunyo 1988.⁸ Naging limitado ang pagpapatupad ng mga ito. Tanging lupa lamang na tinatamnan ng palay at mais ng mga kalaban ni Marcos ang kanyang ipinamigay at sa pagtatapos ng Batas Militar, wala pang 4% ng mga kasama ang nagmay-ari ng lupa.⁹ Dahil sa *Land Use Conversion* mula sa pagiging agrikultural tungo sa pagiging *industrial* at *residential*, naiwas ang Hacienda Luisita ni Aquino sa pagpapamahagi nito.¹⁰ Ang mga pagpapaputok sa mga taong humihingi ng repormang agraryo sa Mendiola noong ika-22 ng Enero, 1987, at sa Hacienda Luisita noong ika-16 ng Nobyembre 2004 ay nagpapaalala na ang lupa ay nananatiling batayan ng kapangyarihan na hindi pa tangan ng mamamayan.¹¹

kalinangan: Nagkaroon ng pagkakahating kultural ang elit at masa. Kadalasa'y naghahari ang elit sa pagpapasya kung ano ang *sosyal/class/in/japorms* at kung ano ang *baduy/bakya/basura/wa-class/jologs* sa kulturang popular. Pinapalaganap din ang kultura sa *media* na makapagsisilbi ng kanilang mga ekonomik na interes.¹²

III. Neokolonyalismo¹³

Ang digmaang Pasipiko ay nag-iwan ng matinding pagkawasak at pagkaguho sa bayang Pilipinas, kaya naman nang isauli ng pamahalaan ng Estados Unidos (EU) ang kasarinlan ng Pilipinas, kinailangang umasa pa rin sa mga dating kolonyalista. Isang nagsasariling bansa na hindi tunay na malaya. 50 taon ang makalipas, noong ika-4 ng Hunyo 1996, nang magkaroon ng *re-enactment* ng pagbababa ng bandilang Amerikano at pagtataas ng bandilang Pilipino, pumalupot ang bandilang Amerikano sa bandilang Pilipino na tila ayaw bitawan ito. Isang kakatwang salamin ng mga pangyayari sa kasaysayan.¹⁴

kalayaan: Nag-alok ang EU ng \$620 Milyong tulong pinansyal sa pamamagitan ng Philippine Rehabilitation Act ng 1946, subalit maibibigay lamang ito kung masusunod ang ilang kondisyon kung saan mapapanatili nila ang kanilang mga pulitikal at pang-ekonomiyang interes sa Pilipinas. Isa sa mga kondisyon ay ang paglagda ng Pilipinas sa Military Bases Agreement na magtatadhana ng pananatili ng 65,000 hektaryang mga base militar ng EU sa Pilipinas, tulad ng Clark Air Base at Subic Bay Naval Base. Lubos na napakinabangan ng mga Amerikano ang mga base dahil sa istrategikong lokasyon nito sa kanilang mga digmaan sa Korea at Vietnam sa konteksto ng pakikibaka laban sa pagkalat ng Komunismo sa panahon ng *Cold War*.

Mula noon, naging malapit ang mga pangulo ng Pilipinas sa EU, na sumasagisag sa "special relations" na sinasabing mayroon ang Pilipinas at ang EU. Ayon kay Manuel Roxas:

⁸ "Land Reform in Philippine History" (mula sa opisyal na *website* ng Kagawaran ng Repormang Agraryo), matatagpuan sa <http://www.dar.gov.ph/darhistory.html>.

⁹ *Batas Militar: A Documentary on Martial Law in the Philippines*, dokumentaryo ng Foundation for World Wide People Power, 1997.

¹⁰ *Sa Ngalan ng Tubo*, dokumentaryo ng Ecumenical Institute for Labor, Education Research, Inc. at ng Alyansa ng mga Magbubukid sa Gitnang Luzon, 2005.

¹¹ *Aklasan!*, dokumentaryo ng Sine Patriyotiko, 2005.

¹² Para sa kulturang popular sa Pilipinas, tingnan ang Rolando B. Tolentino, *Sa Loob at Labas ng Mall Kong Sawi Kaliluha'y Siyang Nangyayaring Hari: Ang Pagkatuto at Pagtatanghal ng Kulturang Popular* (Lungsod Quezon: U. of the Philippines P., 2001).

¹³ Batayang mga akda para sa neokolonyalismo ng Estados Unidos sa Pilipinas ang Stephen R. Shalom, *The United States and the Philippines: A Study Of Neo-Colonialism* (Lungsod Quezon: New Day Publishers, 1986); at ang Stanley Karnow, *In Our Image: America's Empire in the Philippines* (Nueva York: Random House, Inc., 1989).

¹⁴ Naaalala kong pinapanood ko ang nangyaring ito sa telebisyon *live* noong ako ay nasa ika-anim na baitang pa lamang noon.

*The world cannot but have faith in America. For our part, we cannot but place our trust in the good intentions of a nation which has been our friend and protector for 48 years. ...Our safest course, and I believe it is true for the rest of the world as well, is in the glistening wake of America whose sure advance with mighty prow breaks for small crafts the waves we fear!*¹⁵

Ang pakikisangkot ng EU sa pulitika ng Pilipinas ay makikita sa pagtaguyod ng CIA na si Edward Lansdale sa kampanya ni Ramon Magsaysay. Inisip niya ang mga gimik na tulad ng “Mambo Magsaysay” upang ipostura si Magsaysay bilang Kampeon ng Demokrasya sa Asya sa panahon na pinangangambahan ang *falling dominoes*—ang pagkalat ng Komunismo sa Timog Silangang Asya. Naging instrumental si Magsaysay sa pagtatatag ng SEATO (South East Asia Treaty Organization) kung saan kabilang ang EU. Isang taon lamang matapos ang kanyang biglaang pagkamatay itinatag ng Rockefeller Brothers Fund ang Ramon Magsaysay Award Foundation upang gantimpalaan ang mga nagtataguyod ng demokrasya sa buong Asya. Siniraan ang kampanya sa pulitika ng mga kalaban ni Magsaysay at ng mga Amerikano. Isang halimbawa ang pagpapakalat ng CIA ng mga butas na kondom sa pangalan ni Claro M. Recto.¹⁶

Bagama’t nagtangka ang mga pangulo na ipakita ang ating kalayaan (*Filipino First Policy* ni Garcia, *Philippines Turns East foreign policy* at pagpapalit ng Araw ng Kasarinlan ng Pilipinas mula ika-4 Hulyo 4 patungong ika-12 ng Hunyo ni Macapagal, at ang pagpapaikli ng pananatili ng mga base militar at pakikipag-usap sa mga bansang Komunista ni Marcos), patuloy silang naging mga kaibigan ng EU, sinuportahan ang mga digmaan nito sa Korea at Vietnam sa pamamagitan ng pagpapadala ng mga *non-combatant* personnel—ang PEPTOK at Philcag-V kapwa. Kamakailan lamang, sa digmaan kontra terorismo ni Pang. George Bush, nagpadala rin ng suportang moral at tao ang pamahalaan ni Pang. Gloria Macapagal-Arroyo sa Iraq.

kaginhawaan: Isa pang kondisyon upang matamo ang tulong mula sa Philippine Rehabilitation Act ay ang pagsusog ng Kongreso ng Pilipinas sa Batas Pangkalakalang Bell ng 1946. Minaniobra ng mga kakampi ni Roxas ang kongreso upang matanggal ang mga tumututol at nasusugan ang batas. Ang Batas Pangkalakalang Bell ay tuwirang pagsuko ng pambansang soberanya. Itinadhana nito ang pagpapatuloy ng malayang kalakalan hanggang 1974 kung saan ang EU ay maaaring magpasok ng gaano kadaming produkto ng walang buwis sa bansa habang may *quota* para sa ating mga produktong aangat patungo sa kanila, ang pagtatali ng halaga ng piso sa dolyar at ang *parity clause* na nagbibigay ng pantay na karapatan sa mga mamamayan at korporasyon ng Estados Unidos upang gamitin at paunlarin ang *lahat* ng agrikultural, *timber* at mineral sa Pilipinas. Ito ang naging ugat ng ating tuluyang hindi pagtindig sa sarili nating mga paa pagdating sa ekonomiya.

kalinangan: Ang patuloy na pamamayani ng kamalayang kolonyal ng mga Pilipino sa kabila ng pagsasarili ay madamdaming naibahagi ni Claro M. Recto:

The flagstaffs that still stand, two by two, in front of our public buildings, are the symbols of a psychological phenomenon, this split personality of our nation. Too many of our people, in their hearts of hearts, profess allegiance not only to the Republic of the Philippines, whose sun and stars wave alone in this fourth year of our independence, but unconsciously also to the United States of America, whose stars and stripes may have been hauled down in

¹⁵ Gripaldo, p. 282.

¹⁶ Raymond Bonner, *Waltzing with a Dictator: The Marcoses and the Making of American Policy* (Times Books, 1987) p. 42.

*fact, but not in spirit, and which by an optical illusion induced by long habit, are imagined to be still flying from the empty flagpole.*¹⁷

Hanggang ngayon, dala-dala ng marami sa atin ang kamalayang ito. Mas maganda ang Hollywood, mas matibay ang ang mga produkto na galing sa EU, mas gusto nating maging mga Amerikano.

IV. Diktadura

Noong ika-23 ng Setyembre, 1972, lumabas ang Pang. Ferdinand E. Marcos sa telebisyon upang ipahayag na isinailalim na niya ang bansa sa Pampanguluhang Proklamasyon 1081 (Deklarasyon ng Batas Militar) dalawang araw na ang nakakalipas. Ito ay kanyang ginawa upang “iligtas” ang republika mula sa diumano’y lumalaking rebelyong Komunista at “baguhin” ang lipunan mula sa mahinang sistema ng pulitika at kahirapan.¹⁸ Tinawag niya itong *Constitutional Authoritarianism*.¹⁹

Kalayaan: Sa mga unang panahon ng Batas Militar, tila nagkaroon na nga ng “Bagong Lipunan”—nagkaroon nga ng katahimikan sa lansangan sa tuwing gabi dahil sa *curfew*, liban pa sa maraming mga imprastraktura ang naipatayo—mga kalsada, mga tulay at mga paaralan—na sadyang kailangan ng mga mamamayan. Subalit sa kabilang banda, sinupil ang mga kalayaang sibil sa pamamahayag at pinatay ang diwa ng demokrasya. Ipinasarado ang Kongreso at ang mga batas ay nilikha ni Marcos sa pamamagitan ng kanyang mga *Letters of Instructions* (LOI) at *Presidential Decrees* (PD).²⁰ Sa dyaryo, radyo at telebisyon, puro mga magagandang balita ng mga programa ng pamahalaan ang mababasa. Lumakas ang papel ng mga militar sa pulitika, humawak sila ng mga posisyong sibil sa pamahalaan at lumaki ang kanilang hanay (mula 55,000 kawal noong 1972 hanggang 250,000 noong 1984), at ang kanilang badyet (Mula Php 608 Milyon noong 1972 hanggang US\$ 8.8 Bilyon noong 1984).²¹ Sa paglakas ng kanilang kapangyarihan, napuno ang mga kampo militar ng Aguinaldo, Bonifacio, Crame at Bicutan ng mga bilanggong pulitikal sa hanay ng mga lumalaban sa diktadura. Iba’t ibang paglabag sa karapatang pantao ang naitala: sikolohikal at sekswal na abuso, pangunguryente, *San Juanico Bridge*, paginiksyon ng *truth serum*, pananakot sa *Russian Roulette*, pambubugbog, pagpapainom ng galong-galong tubig, pananakal, pagpaso ng sigarilyo, makahayup na pagmaltrato, atbp.²² Iba-iba rin ang tala sa bilang ng mga biktima. Iba’t ibang organisasyon rin ang nagtala ng bilang ng mga biktima. Ayon sa Task Force Detainees of the Philippines, mula 1965-1986: 2,668 mga pag-aresto, 398 na pagkawala, 1,338 kaso ng pagpatay, 128 na tangkang pagpatay, at 1,499 na namatay at nasugatan sa mga masaker.²³ Ayon naman sa

¹⁷ Claro M. Recto, “Our Lingering Colonial Complex” sa Manuel Quezon, III, *20 Speeches That Moved a Nation* (Lungsod ng Pasig: Anvil Publishing, Inc. sa pakikipagtulungan ng Platypus Publishing, 2002) pp. 49-54.

¹⁸ Ferdinand E. Marcos, “Dream of A Reformed Society” (Teksto ng talumpati sa telebisyon noong ika-23 ng Setyembre, 1972) sa *Dream of a Reformed Society and Other Speeches* (Maynila: National Media Production Center, 1974), pp. 1-6.

¹⁹ Para sa komprehensibong pagtanaw sa Diktadura Marcos, panoorin ang *Batas Militar: A Documentary on Martial Law in the Philippines*, dokumentaryo ng Foundation for World Wide People Power, 1997.

²⁰ *Vital Documents on the Declaration of Martial Law in the Philippines* (pulyetong walang petsa).

²¹ Mariel Nepomuceno-Francisco at Maria C. Arriola, *The History of the Burgos* (Lungsod Quezon: GCF Books, 1987), p. 177.

²² Primitivo Mijares, “Philippine ‘Gulag’: A Paralysis of Fear” sa *The Conjugal Dictatorship of Ferdinand and Imelda Marcos I* (San Francisco: Union Squares Publications, 1976), pp. 276-324; at Benigno S. Aquino, Jr., “Evidence Tortured into Existence” sa *Testament From A Prison Cell* second edition (Makati: Benigno S. Aquino, Jr. Foundation, Inc., 1984, 2000), pp. 88-117.

²³ “Karinyo Militar,” inulat ni Jing Magsaysay sa *The Correspondents*, ABS-CBN, ika-20 ng Setyembre, 1999.

estimate ng pandaigdigang samahan ng Karapatang Pantao, ang Amnesty International: 70,000 ang ikinulong, 34,000 ang dumanas ng pagpapahirap, at 3,240 ang pinatay.²⁴

Kaginhawaan: Sa pagdeklara ng Batas Militar, hindi lamang mga kalaban ni Marcos sa pulitika ang ipinabilanggo, maging ang ilang bahagi ng lumang oligarkiya. Ipinakulong si Eugenio Lopez, Jr. sa salang tangkang pagpatay kay Marcos at kinuha ang mga malalaking kumpanya ng Meralco, ABS-CBN at Manila Chronicle.²⁵ Sa pagbuwag sa lumang oligarkiya, binuo ni Marcos ang isang bagong kaayusang elit na kinabibilangan ng kanyang mga kapamilya, mga kalaro sa *golf*, mga dating kaklase, mga *brod* sa *fraternity* at mga taga-suporta. Ang negosyo ng mga *cronies*, kung sila ay tawagin, ay pinaboran ng pamahalaan.²⁶ Hanggang 1976, tila gumanda ang ekonomiya. Ipinasok sa pamahalaan ang mga hindi-pulitikong technocrat tulad nina Paterno, Sicat at Virata. Tumaas pa ang gross national product at nagkaroon ng surplus ang bansa sa pagtaas ng kita ng mga pang-angkat na produkto tulad ng asukal at niyog. Subalit nang magkaroon ng digmaan sa Kanlurang Asya, at magtaas ang presyo ng langis, naapektuhan ang ekonomiya at nagdusa ang sambayanan. Lumobo ang utang panlabas hanggang US\$ 10 Bilyon noong 1980. Hindi naglaon nagbabayad na tayo ng ating utang panlabas sa pamamagitan ng pag-utang. Isa sa pinakamalaking inutang ng pamahalaan ay ang pagtustos sa Bataan Nuclear Power Plant na kahit minsan ay hindi nagamit at ngayo'y isang nabubulok na pasilidad na patuloy nating binabayaran.

Sinasabing dinambong ng mga Marcos ang kaban ng bayan. Sa ulat ng pamahalaang Pilipino noong 1986, sinasabing nakumpirma na US\$ 860 Milyong ang nakuha ng mga Marcos mula 1965, at tinatayang US\$ 5-10 Bilyon ang kabuuang halaga ng kanilang dinambong. Ito ang nagbunsod sa *Guinness Book of World Records* na tanghalin sa Marcos bilang pinakamalaking magnanakaw.²⁷ Bagama't iba't ibang kaso ng katiwalian at pandarambong ang nalusutan ng balo niyang si Imelda, makikita sa maraming pagkakataon ang karangyaan ng pamumuhay ng Unang Pamilya sa kanilang mga piging, mararangyang handaan, iba't ibang mga malalaking ari-arian, at ang libo-libong sapatos ni Imelda. Ito ay sa kabila ng kawalan ng disentang tahanan at makakain ng maraming Pilipino.²⁸

Kalinangan: Sa aming interbyu sa dating Unang Ginang Imelda Romualdez Marcos, kanyang sinabi na sa kanyang pagiging Ina ng Bayan, siya ang mangangasiwa ng tahanan, "*What makes a home? Love. What is love when made real? Beauty.*"²⁹ At ang Katotohanan, Kabaitan, at Kagandahan ay makikita sa kultura ng ating bansa. Kaya naman, noong 1969, pinasinayaan niya ang Sentrong Pangkultura ng Pilipinas (CCP) upang maging tanghalan ng sining at kultura. Ito ang pinakauna sa mga malahiganteng

²⁴ "Batas Militar."

²⁵ Steve Psinakis, *Two Terrorists' Meet* (Naga: Upperprint Lithographs (Bicol), Inc., 1981), pp. 136-159.

²⁶ Ricardo Manapat, *Some Are Smarter Than Others: The History of Marcos' Crony Capitalism* (Nueva York: Altheia Publications, 1991).

²⁷ *The Guinness Book of Records* (Nueva York: Bantam Books, 1996), p. 413.

²⁸ Para sa pulitikal na ekonomiya noong panahon ng Batas Militar, tingnan ang Aurora Javate de Dios, et.al. (eds), *Dictatorship and Revolution: Roots of People Power* (Kalakhang Maynila: Conspectus Foundation, Inc., 1988).

²⁹ Panayam kay Imelda Romualdez Marcos, ika-26 ng Agosto, 2004. Pacific Plaza, Lungsod ng Makati. Panayam nina Michael Charleston B. Chua, José Angelito Angeles, Leah Abayao, Nancy Aenoh Cortez, Webster Laureñana, Olivia Ontoria at Gretzhel Saligbon. Unang ginamit para sa *INA, ANAK: Ang Kwento ng Dalawang Imelda: Ang Masalimuot na Ugnayang Mag-inang Imelda at Imee Marcos* (isang pananaliksik at interbyu sa mag-inang Imelda at Imee Marcos), di-gradwadong tesis praktikum sa Kasaysayan, UP Diliman, isinumite para sa klase ng Historiograpiya 199.1 sa ilalim ni Dr. Milagros C. Guerrero, Unang Semestre 2004-2005.

edipisyong kanyang ipinatayo—*Edifice Complex*.³⁰ Sa kabila ng sinasabing pagiging tahanan nito ng sining Pilipino, ang karamihan ng masang Pilipino ay walang kakayahang makapasok, liban pa sa katotohanang ang mga palabas dito ay sa panlasa lamang ng elit. Ginamit din ang kalinangan at kasaysayan sa pagbibigay ng lehitimisasyon ng diktadura sa mga kababayan at sa daigdig. Naidaos ang *Miss Universe Pageant* at ang *Thrilla in Manila* ng mga boksingerong sina Muhammad Ali at Joe Frazier sa bansa. Ipinakita naman ng malahikang paradang *Kasaysayan ng Lahi*,³¹ at ng multi-bolyum na *Tadhana: History of the Filipino People*³² na ang kaganapan ng buong kasaysayan ng Pilipinas ay ang pamumuno ng mag-asawang diktador. Hanggang sa ngayon, patuloy na ipinapakita ni Imelda na silang mag-asawa ang katauhan nina Malakas at Maganda, ang mitikal na unang lalaki at babae sa Pilipinas. Ipinalaganap rin ang mga makabayang awit tulad ng *Bagong Silang* (Felipe de Leon), *Ako ay Pilipino* (George Canseco) at ipinabigkas sa mga bata ang *Panatang Makabayan*. Sa huli, maging ang pelikulang bomba ay ipinalaganap at ipinalabas sa Manila Film Center upang bigyan ng “escape” ang mga tao sa problema ng bayan.

Sa kabila ng kulturang ipinalaganap ng estado, maraming mga makabayang artista ang nagpakita ng mapait na kalagayan ng bansa. Sinalamin ng mga militanteng mang-aawit tulad ng Inang Laya at ng mga makabayang mandudula at direktor tulad nina Behn Cervantes at Lino Brocka ang katotohanan sa likod ng mapanlinlang na mukha ng diktadura. Ang mga grupo ng Pinoy Rock tulad ng Juan dela Cruz Band, ang sumalamin sa kaguguluhang bumabagabag sa kabataan sa kabila ng kaayusan ng diktadura. Maging sa OPM (Original Pinoy Music) na itinaguyod ng diktadura upang ikubli ang kapangitan ng buhay sa bansa, lumitaw ang mga tulad ng Apo Hiking Society at Freddie Aguilar na naging boses ng protesta. Naging malaki ang papel ng alternatibong kulturang bayan sa pagpapanatiling buhay ng kamalayan ng kalayaan.

V. Kapangyarihang Bayan

Noong 1986, ang diktadura ni Marcos ay napatalsik ng isang apat na araw na malawakan at mapayapang pag-aalsa ng humigit-kumulang dalawang milyong mamayan sa Epifanio delos Santos Ave. (EDSA). Tinawag ang pangyayaring ito na *People Power* (Kapangyarihang Bayan). Marami ang naniniwala na ang mga pagkilos laban kay Marcos na nagbunsod ng EDSA ay nagsimula nang mapaslang sa kamay ng mga militar ang oposisyunistang si Benigno “Ninoy” Aquino, Jr. noong 1983. Ngunit makikita sa kasaysayan na maging sa kabila ng kahigpitan ng kamay na bakal ng Batas Militar, malaganap na ang pagkilos ng bayan laban kay Marcos, at maging ito ay may malalim na ugat sa kasaysayan ng Pilipinas.

Kalayaan: Matapos ang digmaang Pasipiko, ang mga kasapi ng Hukbalahap ay muling namundok nang makitang hindi pa rin tunay ang kalayaang nakamit noong 1946. Ang pulitika at lupa ay hawak pa rin ng iilan tulad noong panahon bago ang digmaan. Sa mga

³⁰ Gerard Rey Lico, *Edifice Complex: Power, Myth, and Marcos State Architecture* (Lungsod Quezon: Ateneo de Manila U.P., 2003).

³¹ *Kasaysayan ng Lahi*, bidyo-dokumentaryo na idinirehe ni Dik Trofeo (National Media Production Center, 1974).

³² Ferdinand E. Marcos, *Tadhana: The History of the Filipino People* Volume II, Part 1 (1976). Upang makuha ang panig ng mga historyador na nakipagtulungan sa paggawa ng Tadhana, basahin ang Zeus A. Salazar, “Ang Historyograpiya ng Tadhana: Isang Malayang Paggunita Panayam,” at ang Romeo V. Cruz, Ang Paggawa ng Tadhana Mula 1980” na pawang matatagpuan sa Ma. Bernadette L. Abrera at Dedina A. Lapar (eds), *Paksa, Paraan at Pananaw sa Kasaysayan* (Lungsod Quezon: Departamento ng Kasaysayan UP, UP Lipunang Pangkasaysayan at Bahay Saliksikan ng Kasaysayan, 1993) pp. 193-217. Mayroon ding isang hindi pa nalalathalang papel ukol dito si Samuel K. Tan, “Tadhana: History of the Filipino People” (walang petsa). Hindi na nabuo pa ang planong 21-tomong akda dahil naabutan na ng pag-aalsang People Power noong 1986.

kapatagan ng Gitnang Luzon, pangunahin nilang ipinaglaban ang kanilang karapatan sa lupa, hanggang sa manghina ang kanilang samahan sa mga unang taon ng Dekada 1950 at sa pagbaba sa bundok ng isa sa mga pinuno nilang si Luis Taruc noong Mayo 1954.³³

Ilang taon ang lilipas, sa kalahati ng Dekada 1960, nagsimulang kumilos ang kabataan laban sa pakikisangkot ng Pilipinas sa Digmaan sa Vietnam at ang patuloy na pangingibabaw ng interes ng Amerika sa Pilipinas. Itinatag ng isang batang instruktur sa Ingles sa Unibersidad ng Pilipinas sa Diliman, si Jose Maria Sison, ang Kabataang Makabayan. Isa lamang ito sa maraming samahan na nanguna sa malawakang pagkilos ng kabataan laban sa administrasyon ni Marcos na tinawag na Sigwa ng Unang Kwarto (First Quarter Storm) noong Enero 1970 at ang *Diliman Commune* ng mga estudyante at propesor ng UP noong Pebrero 1971 na naging bahagi ng pandaigdigang pagkilos ng kabataan para sa pagbabago.³⁴

Noong 1968, muling itinatag ni Sison (Amado Guerrero) ang Communist Party of the Philippines (CPP), at makalipas ang ilang buwan, ang New People's Army (NPA), ang armadong kasapiang nito na kinabilangan ng mga dating kasapi ng Huk.³⁵ Ang CPP-NPA ay ginawang isa sa mga dahilan ni Marcos upang ideklara ang Batas Militar. Ngunit, imbes na manghina ang kasapiang nito, lumaki pa ito ng 23,000 hanggang 26,000 regular na mga kasapi ayon sa mga militar noong 1986.³⁶ Kaya sinasabi ng mga kritiko na si Marcos ang numero unong *recruiter* para sa NPA. Noong 1972, inilunsad ng Moro National Liberation Front (MNLF) sa pamumuno ni Nur Misuari ang armadong pakikibaka ng Bangsamoro para sa tunay na kalayaan.³⁷ Hanggang ngayon, patuloy ang *protracted war* ng mga rebeldeng Komunista at ang Moro Islamic Liberation Front (MILF).

Sa kalunsuran, sa kabila ng kahigpitan ng kamay na bakal, nagsimula na ang mga unang pagkilos laban sa diktadura. Tatlong taon pa lamang ang Batas Militar, noong 1975, inilunsad ng mga manggagawa sa welga sa La Tondeña. Noong ika-23 ng Nobyembre noong taon na iyon, nagdaos ng protestang misa ang 4,000 manggagawa, marakita at gitnang pwersa sa Sta. Cruz Church. Sa Araw ng Paggawa ng sumunod nataon, idinaos ng mga manggagawa sa St. Joseph's College auditorium ang kauna-unahang Labor Day rally sa ilalim ng Batas Militar.³⁸

Mula sa simula, kinondena na ng mga Protestante sa pamamagitan ng National Council of Churches in the Philippines (NCCP) ang Batas Militar,³⁹ habang *critical collaboration* naman ang naging tindig ng pamunuan ng Simbahang Katoliko. Subalit nagsimulang maging mas kritikal kaysa matulungin ang simbahan nang lusubin ng mga militar ang Sacred Heart

³³ Benedict J. Kerkvliet, *The Huk Rebellion: A Study of Peasant Revolt in the Philippines* (Lungsod Quezon: New Day Publishers, 1979).

³⁴ Para sa mga detalye ng Sigwa ng Unang Kwarto, tingnan ang Jose F. Lacaba, *Days of Disquiet, Nights of Rage: The First Quarter Storm & Related Events* (Maynila: Salinlahi Publishing House, Inc., 1982)

³⁵ Ninotchka Rosca, *José Maria Sison At Home in the World: Portrait of a Revolutionary* (Greensboro: Open Hand Publishing, 2004), pp. 20-23. Tingnan din ang Amado Guerrero, *Philippine Society and Revolution* (Maynila: Pulang Tala Publications, 1971).

³⁶ Antonio Lumicao Santos at Lorna Domingo-Robes, *Power Politics in the Philippines: The Fall of Marcos* (Lungsod Quezon: Research for Philippine Progress Foundation, 1987), p. 15.

³⁷ Buhay Rudy Rodil, *A Story of Mindanao and Sulu in Question and Answer* (Lungsod ng Davao: MINCODE, 2003), p. 129.

³⁸ "100 Taon: 1902-2002" *Ulos*, Mayo 2002. Matatagpuan sa <http://www.philippinerevolution.net/cgi-bin/kultura/ulos.pl?issue=20020501;article=01>.

³⁹ Richard L. Schwenk, *Onward Christians!: Protestants in the Philippine Revolution* (Lungsod Quezon: New Day Publishers, 1986), p. 19.

Novitiate sa Novaliches noong ika-25 ng Agosto, 1975. Mula noon, nagkaroon na ng aktibong papel si Jaime Cardinal Sin, ang Arsobispo ng Maynila, sa pakikibaka laban kay Marcos,⁴⁰ bagama't 1974 pa lamang, binuo na ng Association of Major Religious Superiors of the Philippines (AMRSP) ang Task Force Detainees of the Philippines (TFDP), isang samahang tumulong sa mga biktima ng paglabag sa karapatang pantao. Ang mga simbahan, na sa mga karaniwang pagkakataon ay hindi nakikialam sa pulitika, ay piniling manindigan para sa kalayaan.⁴¹

Sa kabila ng pagkakapiit nila nang ideklara ang Batas Militar, nagpatuloy sa pakikibaka ang mga pulitiko at mga propesyunal, ang mga tinawag na *Civil Libertarians*: Jose Wright Diokno, Lorenzo Tañada, Joaquin "Chino" Roces, Rene Saguisag, at marami pang iba. Nagtatag sila ng mga organisasyon tulad ng Free Legal Assistance Group (FLAG), sumama sa mga kilusang bayan sa mga protesta, at nakilahok sa mga halalan laban sa partido ni Marcos lalo na noong 1978 Interim Batasang Pambansa.⁴²

Kaya naman, nang paslangin ang pinakasikat sa lahat ng mga lumalaban kay Pang. Marcos, si Benigno "Ninoy" Aquino, Jr., noong ika-21 ng Agosto 1983 nang siya ay bumalik sa Pilipinas, napatag na ang landas. Marami nang pagkilos ang nasimulan, maraming mga bayani na ang naunang nagbuwis ng buhay—Mga martir na tulad ng mga Doktor ng Masa (Bobby dela Paz, Johnny Escandor), mga lider-kabataan (Lorie Barros, Edgar Jopson, Eman Lacaba),⁴³ at maging mula sa mga katutubo (Macli-ing Dulag ng Kalinga). Handa na ang daan sa pagsama ng gitnang uri at ng mas nakararaming mamamayan sa mga protesta—dalawang milyong ang nagdala kay Ninoy sa kanyang huling hantungan, mas malaki pa sa libing ni Mahatma Gandhi.⁴⁴

Naging sunod-sunod na ang mga malawakang protesta. Noong ika-3 ng Nobyembre, 1985, sa presyur ng pamahalaan ng Estados Unidos, nagpatawag si Marcos ng *Snap Elections* sa loob ng tatlong buwan upang mapatunayan ang kanyang mandato mula sa mga mamamayan. Naging mabilis ang mga sumunod na pangyayari. Sa halalan, ipinroklamang nagwagi si Marcos. Nagpatawag ng boykot sa mga kumpanyang kroni ang balo ni Ninoy na si Cory Aquino, siya raw ang nanalo. Nagtangka ang Reform the Armed Forces Movement (RAM) na marahas na patalsikin si Marcos, ngunit sila ay nabuko at nanindigan kasama ang kanilang mga pinuno: Ang tagapagpatupad ng Batas Militar na si Ministro ng Tanggulang Bansa Juan Ponce Enrile, at ang pangalawang pinuno ng Sandatahang Lakas Hen. Fidel Ramos. Upang sagipin ang mga kawal sa tiyak na kamatayan, tinawag ni Cardinal Sin ang mga mamamayan patungo sa mga kampo militar sa EDSA. Sa pagdating ng mga tangke ni Marcos, dalawang milyong nananalangin na mga mamamayan ang humarang sa kanila. Sa tagumpay ng sama-samang pagkilos ng mga mamamayan na tinawag na *People Power* (Kapangyarihang Bayan) sa EDSA noong apat na araw ng Pebrero 1986, nagkaroon ng pangako ng mapayapang pagbabago sa Pilipinas, at inspirasyon ang iba pang mga bansang

⁴⁰ *Asin ng Lupa: Simbahan at Pulitika*, dokumentaryo ng The Archdiocese of Manila at Jesuit Communications, 2003.

⁴¹ Robert L. Youngblood, *Marcos Against The Church: Economic Development and Political Repression in the Philippines* (Lungsod Quezon: New Day Publishers, 1993), p. 84.

⁴² Para sa buhay ng ilang *civil libertarians*, tingnan ang Asuncion David Maramba (ed), *Six Modern Filipino Heroes* (Lungsod ng Pasig: Anvil Publishing, Inc., 1993).

⁴³ Para sa kabayanihan ng ilang mga martir na ito, marami sa kanila ay mga kabataan, tingnan ang Asuncion David Maramba (ed), *Six Young Filipino Martyrs* (Lungsod ng Pasig: Anvil Publishing, Inc., 1997).

⁴⁴ Primaryang batis ng balita at mga larawan ukol sa libing ang pinakaunang *Mr. & Ms. Special Edition: The Aquino Funeral*, ika-2 ng Setyembre, 1983.

nasa ilalim ng mga mararahas na rehimen. Tiningala ng mga bansa ang kadakilaan ng lahi.⁴⁵

kaginhawaan: Naging inspirasyon ang kapangyarihang bayan sa pamumuno ng mga sumunod na pangulo matapos ang EDSA: Sina Cory Aquino (People Power), Fidel Ramos (tumakbo sa ilalim ng kanyang partido Lakas-Tao o *People Power Party* noong 1992), Joseph Ejercito Estrada (tinawag ang sarili na Ama ng Masa, Erap Para sa Mahihirap) at Gloria Macapagal-Arroyo (tinawag ang sarili na Pangulo ng EDSA Dos at EDSA tres). Iniwan ni Marcos na baon sa utang ang bansa kaya hirap itong makabangon, isama pa ang iba't ibang pagsubok sa bayan ng mga malalaking sakuna at krisis sa pamumuno ni Aquino: pitong tangkang kudeta, lindol ng ika-16 ng Hulyo 1990, pagsabog ng bulkang Pinatubo matapos ang apat na daang taong pagkakahimbing noong Hunyo ng 1991, at ang krisis sa kuryente at araw-araw na brown-out. Ngunit ang mga polisiya ng liberalisasyon, pribatisasyon at deregulasyon ni Ramos ay nagpakita ng pag-asa ng pag-angat ng ating ekonomiya. Tila ang kanyang *Philippines 2000* ay nagtagumpay sa paglalagay sa atin sa mapa ng Timog Silangang Asya bilang *tiger cub economy*. Ngunit bago matapos ang kanyang termino, noong 1997, lubhang naapektuhan ang bansa ng *Asian Financial Crunch*.⁴⁶ Upang patuloy na lumutang ang ekonomiya ng bansa sa mga nakaraang taon, umasa pa rin tayo sa pera ng dayuhan: sa mga dayuhang mamumuhunan, sa *remittances* ng mga migranteng manggagawa,⁴⁷ at sa *outsourcing* tulad ng mga *call center*.

Kalinangan: Nagtagumpay ang mga pagbabagong dulot ng mga mapayapang kapangyarihang bayan sa Silangang Europa, subalit matapos ang unang EDSA, tila naging minimal ang pagbabago sa buhay ng mamamayang Pilipino na nagpasimula nito at naging inspirasyon ng daigdig. Ano ang balitang makikita ngayon sa radyo at TV? Kasabay ng pagbabalik ng mga demokratikong institusyon, naibalik din ang lumang oligarkiya at ang mga tradisyunal na pulitiko. Mas lumawak pa ang agwat sa pagitan ng mayayaman at mahihirap at nanatili ang kultura ng katiwalian sa pamahalaan. Kaya naman kinailangang muling kumilos noong Enero 2001 upang patalsikin ang diumano'y tiwaling pangulo na si Erap Estrada na tinawag na EDSA Dos.⁴⁸ Matapos noon, may mga ilang EDSA pang tinangka, ngunit nabigo. Lumawig ang pagkakahati ng bayan. Ayon sa isang sarbey ng

⁴⁵ Para sa pananaw ng simbahan ukol sa mga pangyayari sa apat na araw ng Pebrero, tingnan ang Monina Allarey Mercado (ed), *People Power: An Eyewitness History* (Maynila: The James B. Reuter, S.J. Foundation, 1986). Para sa pananaw ng mga rebeldeng militar, tingnan ang Cecilio T. Arillo, *Breakaway: The Inside Story of the Four-Day Revolution in the Philippines February 22-15, 1986* (Mandaluyong: CTA & Associates, 1986); Para sa pananaw ng mga Marcos, tingnan ang Arturo C. Aruiza, *Ferdinand E. Marcos: Malacañang to Makiki* (Lungsod Quezon: ACA Enterprises, 1991); Para sa kronolohiya ng mga pangyayari at iba pang kwento, tingnan ang Patricio R. Mamot, *People Power* (Lungsod Quezon: New Day Publishers, 1986); *Bayan Ko! Images of the Philippine Revolt*. Hongkong: Project 28 Days, Ltd., 1986; Sandra Burton, *Impossible Dream: The Marcoses, The Aquinos and the Unfinished Revolution* (Nueba York: Warner Books, Inc., 1989); James Hamilton Paterson, *America's Boy: The Marcoses And The Philippines* (London: Granta Books, 1998); at ang Angela Stuart-Santiago, *Walang Himala! Himagsikan sa EDSA* (Foundation for World Wide People Power, 2000).

⁴⁶ Arsenio Balisacan at Hal Hill, *The Philippine Economy: Development, Policies and Challenges* (Lungsod Quezon: Ateneo de Manila U. P., 2003), pp. 54-59.

⁴⁷ Sa aking personal na pakikipag-usap sa milyonaryong negosyante na si Don Augusto Zobel de Ayala noong ika-3 ng Disyembre 2005, binanggit niya na kaya lamang *stable* ang ekonomiya ng Pilipinas ay dahil sa mga *Overseas Filipino Workers*.

⁴⁸ Para sa mga kaganapan sa EDSA Dos, tingnan ang Amando Doronilla, *The Fall of Joseph Estrada: The Inside Story* (Lungsod ng Pasig: Anvil Publishing, Inc., 2001); at Aprodicio A. Laquian at Eleanor R. Laquian, *The Erap Tragedy: Tales From The Snake Pit* (Lungsod ng Pasig: Anvil Publishing, Inc., 2002). Para sa panig ng dating Pang. Estrada, basahin ang Zeus A. Salazar, *Pangulong Erap: Biograpiyang Sosyopulitikal at Pangkalinangan ni Joseph Ejercito Estrada Tomo 1: Pinunong Bayan: Tungo sa Hamon ng EDSA II* (San Juan: RPG Foundation, Inc, 2005).

Pulse Asia tumaas mula sa 26% noong Hulyo 2005, patungong 33% noong Oktubre 2005 ang porsyento ng mga Pilipino na nagnanais na tuluyan nang mangibang-bayan (migrate).⁴⁹

Ayon kay Manolo Quezon:

...Kailangan nating tanggapin na ang EDSA noon ay hindi pwedeng gawing de kahon na solusyon sa mga suliranin na hinaharap natin. Kung mayroong itinuro ito sa atin ay ito lang: Pag malupit ang kalaban, talagang kailangang magsama-sama ang lahat. Ngunit, ibang-iba ang istayl naman kahit ng mga kalaban. At ang kalaban ng kalayaan, ang kalaban ng demokrasya ay mismong nagpapalit at humahanap na rin ng iba't ibang paraan habang nagpapalit ang panahon. Kaya ang People Power noon ay hindi na rin mauulit sa hinaharap. Ngunit ang mga layunin ng People Power, iyon ang *eterna!*⁵⁰

Liban sa pulitikal na pagtingin, ang mga katangian at kulturang Pilipino na sinalamin ng Kapangyarihang Bayan, ang Diwang EDSA, ay malalim ang ugat sa kulturang Pilipino: *Pananampalataya, Pakikipagkapwa, Pakikiramay, Pagiging Masiyakin, Bayanihan, Pagiging Mapayapa, and Pagiging Malikhain.*⁵¹ Katuparan ang 1986 ng mga ipinaglaban ng Katipunan noong 1896 para sa tunay na kalayaan at ginhawa, subalit hindi ito napanatili. Ayon kay Prop. Behn Cervantes, nabigong magkaroon ng pagbabago sa kalooban at kultura ng mga tao matapos ang EDSA. Sa kanyang palagay, edukasyon ang magiging daan upang mabuhay ang Diwang EDSA.⁵²

Sa kabila ng kaguluhan sa pulitika, ang diwang EDSA ay nakikitang buhay sa maraming mga tao. Matapos ang EDSA, dumami ang kasapi ng *Civil Society* at mga NGOs. Sa panahon ngayon ng *texting* at *Youtube*, marami na ang pumipiling makilahok sa lipunan sa pamamagitan ng mga mas bago at mapagpalayang anyo ng sining. Lumaganap din ang paghahanap ng landas ng pagkakaisa sa pamamagitan ng mga peace studies at inter-faith dialogue. Ipinamalas ng Gawad Kalinga ang mga pamayanang maaaring mabuo sa pagtutulungan ng iba't ibang sektor ng lipunan. Ang mga guro sa kasaysayan na katulad natin ay may mahalagang papel sa pagpapaalala sa bagong henerasyon sa Diwa ng EDSA na dapat taglayin ng lahat sa pagpapatuloy ng sama-samang pakikibaka ng lahat para sa tunay ng kalayaan, kaginhawaan at kalinangan (pagkakakilanlan natin bilang mga Pilipino) na inadhika nina Andres Bonifacio at ng mga Katipunero noong 1896. Dakila ang Pinoy at kaya natin ang lahat ng mga pagsubok. Ayon nga kay Bamboo "Hoy! Pinoy Ako / buo ang aking loob, may agimat ang dugo ko!"⁵³ Ito ang hamon ng ating panahon.

⁴⁹ Pulse Asia, Inc., "Pulse Asia's October 2005 Ulat ng Bayan Survey: Media Release on the Holiday Season, Hopelessness and Intention to Migrate," online, internet, available URL: <http://pulseasia.newsmaker.ph/main.asp?mode=&page=article&articleID=5113012361070§ion=39911312870>.

⁵⁰ EDSA: *Mga Tinig ng Himagsikan*, dokumentaryo ng Foundation for World Wide People Power, 2006.

⁵¹ Panayam sa mga antropologong sina Felipe Landa Jocano at Felipe de Leon, Jr. sa *EDSA 2000: Landas ng Pagbabago*, dokumentaryo ng People Power Commission, isinalaysay nina Vicky Morales at Teddy Benigno, sa direksyon ni Maria Montelibano, pinalabas sa NBN-4 at ABS-CBN 2, February 2000.

⁵² Lektyur ni Behn Cervantes sa "Balik Tanaw sa EDSA 1986: Iba't Ibang Perpektiba," sampaksaang ng UP Departamento ng Kasaysayan sa pakikipagtulungan ng UP Lipunang Pangkasaysayan bilang pagdiriwang sa ika-20 anibersaryo ng kapangyarihang bayan at sa Linggo ng Kolehiyo ng Agham Panlipunan at Pilosopiya, ginanap noong ika-13 ng Enero, 2006 sa Palma Hall 400 (CSSP Multi-media Room).

⁵³ Bamboo, "Noypi" (As *The Music Plays*, 2004).